

פירוש 'לקח טוב' על שיר השירים: מקומו בתולדות פרשנות שיר השירים ויחסו לפירוש רש"י למגילה

יהונתן יעקבס

פתח

לאורך מאות שנות פרשנות, מאז קביעת ר' עקיבא 'שכל הכתובים קדש ושיר השירים קדש קודשים' (ידיים ג, ה), לא נכתב שום פירוש מילולי שיטתי לשיר השירים, והדגש הושם על פרשנות אלגורית למגילה.¹ במאמר זה אדון בפירושיהם של שני הפרשנים הראשונים שפרצו את גבולות הפרשנות האלגורית – ר' טוביה בן אליעזר (להלן ר' טוביה) ורש"י. ר' טוביה ורש"י חיו ופעלו במחצית השנייה של מאה י"א, האחד ביוון והשני בצפון צרפת.² בניגוד לרש"י,

* רצוני להודות לפרופ' יוסף עופר ולד"ר ברוך אלסטר, שקראו נוסח מוקדם של המאמר, וכן לפרופ' אליהו עסיס ולד"ר תמר קדרי, שניאותו לשוחח עמי על נושאים הקשורים למאמר. עיקרי המחקר הוצגו בהרצאותיי בקונגרס העולמי השישה עשר למדעי היהדות, ירושלים, 30 ביולי 2013, וב-SBL Annual, בולטימור, 24 בנובמבר 2013. מחקר זה נכתב בתמיכתה הנדיבה של קרן 'בית שלום', קייטו יפן, ועל כך שלוחה לה תודתי.

1 ראו י' היינמן, דרכי האגדה, ירושלים תש"ל, עמ' 137–138, 156–157; ש' קמין, רש"י פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא, ירושלים תשמ"ו, עמ' 82–83; ש' יפת, 'פשוטו של מקרא בשיר השירים: לדמותם של רש"י וממשיכי דרכו כמפרשי הפשט', דור דור ופרשניו: אסופת מחקרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשס"ח, עמ' 135–137; א' עסיס, אהבת עולם אהבתך: קריאה חדשה בשיר השירים, תל אביב תשס"ט, עמ' 211–213. סקירה מקיפה של תולדות הפרשנות האלגורית לשיר השירים ראו M. H. Pope, *Song of Songs: A New Translation with Introduction and Commentary* (AB), New York 1977, pp. 89–112. לאחרונה טענו בויראין וגושן-גוטשטיין שפרשנות חז"ל לשיר השירים אינה עונה על הגדרות הפרשנות האלגורית, ראו D. Boyarin, *Intertextuality and the Reading of Midrash*, Bloomington, IN 1990, pp. 105–110; א' גושן-גוטשטיין, 'פולמוסומניה: הרחורים מיתודיים על חקר הוויכוח היהודי-נוצרי בעקבות פירושי חז"ל ואוריגנס לשיר השירים', מדעי היהדות 42 (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 153–161. דיוניהם מתייחסים להגדרות האלגוריה, וגם הם אינם סבורים שחז"ל הציעו פרשנות מילולית למגילה. חוקרים מצאו פה ושם בספרות חז"ל פירוש מילולי לפסוק בודד במגילה, ראו להלן הערה 45.

2 על ר' טוביה, מקומו וזמנו ראו מדרש לקח טוב המכונה פסיקתא זוטרתא, בראשית-שמות, מהדורת ש' בובר, לבוב תרל"ח (ד"צ ירושלים תש"כ), עמ' 20–21; ע' טויט, 'דרכו הפרשנית של רבי טוביה

חיבורי ר' טוביה לא זכו למחקר מרובה, וחיבורו על שיר השירים לא נחקר כלל עד עתה. לקח טוב הוא פירוש שיטתי על כל פסוק ופסוק, ורובו המוחלט מבוסס על מדרשי חז"ל למגילה.³ טענתי המרכזית היא שחיבור זה אינו לקט מדרשים בלבד, אלא חיבור בעל סממנים פרשניים עצמאיים, כפי שיתבאר בהמשך.⁴

להלן אערוך השוואה בין דרכי פרשנותם של שני הפרשנים ויוצג החידוש של כל אחד מהם, תוך הדגשת דרכו של ר' טוביה. ברצוני להצביע על הדמיון המפתיע שבין פירושי ר' טוביה ורש"י: שני הפרשנים הציעו לראשונה פירוש ברובד המילולי למגילה (דהיינו ביאור הפסוקים כמשמעם ולא כאלגוריה). יתברר שפירושים מילוליים המופיעים בחיבורו של ר' טוביה למגילה קדמו לפירושי של רש"י, ויש להקדים את ראשית היווצרותה של הפרשנות המילולית העברית לשיר השירים לאמצע מאה י"א. ייבדקו המקורות האפשריים שהשפיעו על דרכו הפרשנית של ר' טוביה, ותיבדק השאלה אם רש"י הושפע מדרכו של ר' טוביה בכתיבת פירושו לשיר השירים.

בן אליעזר בפירושו לקח טוב לתורה: עיון במסכת סיפורי האבות (בר' יב-לו), עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראיילן, תשס"ה, עמ' 1-6; י"מ תא-שמע, 'מדרש לקח טוב', רקעו ואופיו, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו, עמ' 259-260.

3 פירוש לקח טוב על שיר השירים נדפס לראשונה על ידי אלבארט גראינוף, לונדון 1909 (להלן ג). הנוסח הנדפס מתבסס על כ"י ק, ג (כלהלן). במכון לתצלומי כת"י עבריים בבית הספרים הלאומי בירושלים מצויים שישה תצלומי כתבי־יד מלאים של החיבור (אחד מהם אינו קריא בגלל כתמי מים), ועוד כתבי־יד אחד כמעט מלא. מפתח כתבי־היד שנבדקו לצורך הכנת המאמר: כ"י אוקספורד, הספרייה הבודליאנית 101 MS Laud. Or. (ס' 16376) (נויבאואר 240/7) = א; כ"י וורשה, המכון להיסטוריה יהודית 30 (ס' 11601) = ו; כ"י מוסקוה, אוסף גינצבורג 21510 (ס' 47798) (אינו מכיל את ההקדמה ומסתיים בפרק ז, ה) = מ; כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה 77 HEBR (ס' 1167) (כולל השלמות והערות שוליים בכתיבה שונה) = ג; כ"י פרמה, ספריית פלטינה 2879 (ס' 13772) = פ; כ"י קמברידג', ספריית האוניברסיטה 1 Add 378 (ס' 16297) (רייף 127 SCR) = ק. בדיקה מדגמית העלתה שכתבי־היד דומים בדרך כלל זה לזה, פרט לא שהוא ככל הנראה עיבוד מקוצר של החיבור, ופרט למ שבו מרובים שינויי גרסאות משמעותיים, וחסרים בו קטעים רבים (הערות השוליים בג מתאימות לגרסאות של מ). ההפניות ללקח טוב לאורך המאמר הן על פי מהדורת גראינוף. במקרים של שיבושים ברורים תוקן נוסח הדפוס על פי עדי הנוסח האחרים, חילופי הנוסח החשובים צוינו בהערות. מהדורות המדרשים שבהם השתמשתי: שה"ש רבה = מדרש רבה שיר השירים, מהדורת ש' דונסקי, ירושלים-תל אביב תש"מ; שה"ש זוטא = מדרש זוטא על מגילות שיר השירים, רות, איכה, קהלת, מהדורת ש' בובר, לבוב תרנ"ה; מדרש שה"ש = מדרש שיר השירים ע"פ כתבי־יד ישן מתוך הגניזה שבקהיר, מהדורת גרינהוט עם הערות וביאורים מאת י"ח ורטהימר, ירושלים תשנ"ה. נוסח רש"י הוא על פי פירוש רש"י לשיר השירים, מהדורת י' רונטל, ירושלים תשי"ט.

4 לדעתי עצמאותו של ר' טוביה באה לידי ביטוי הן ברובד המילולי (כפי שיוכח במאמר הנוכחי) הן ברובד האלגורי, שאינו רק ליקוט מקרי אלא סידור בעל משמעות, שלא נמצאה כמותו במדרשי חז"ל שקדמו לו. ראו מאמרי: 'The Allegorical Exegesis on Song of Songs by R. Tubia ben Eliezer: Leqah Tov' (התקבל לדפוס, AJS).

פירוש מילולי למגילה

מקובל לומר שרש"י היה הראשון שהציע פירוש מילולי שיטתי למגילה.⁵ בהקדמתו כתב רש"י: 'מקרא אחד יוצא לכמה טעמים וסוף דבר אין לך מקרא יוצא מידי משמעו',⁶ דהיינו בצד הפירושים האלגוריים יש מקום גם לרובד ה'משמע' – לרובד המילולי. בהמשך ההקדמה הוא כתב '[...] ויסד הספר הזה ברוח הקדש בלשון אשה צרורה אלמנות חיות, משתוקקת על בעלה מתרפקת על דודה [...]'. לפי רש"י שלמה בחר – ברוח קודשו – לנסח את המגילה ברובד המילולי כסיפור על מערכת יחסים בין גבר לאישה.⁷ רש"י מקשר בצורה הדוקה בין שני הרבדים – המילולי והאלגורי. לפי ביאורו, שלמה התכוון מראש בכתיבת המגילה הן לרובד המילולי (המשל המספר על יחסי גבר ואישה) הן לרובד האלגורי (הנמשל המתאר את יחסי הקב"ה וכנסת ישראל). בגוף הפירוש הציע רש"י שני רובדי פירוש – האחד 'ביאור משמעו' דהיינו הרובד המילולי, והשני 'דוגמה' דהיינו הרובד האלגורי.⁸ והנה מפתיע לגלות שגם ר' טוביה הציע בחיבורו על שיר השירים פירושים מילוליים במקביל לפירוש האלגורי. כנזכר, לאור הרתיעה הכללית מפירושים מילוליים לשיר השירים וכתובת פירושים אלגוריים בלבד עד מאה י"א, פירוש מעין זה נחשב חדשני ונועז.⁹

- 5 יפת (לעיל הערה 1), עמ' 137–138; קמין (לעיל הערה 1), עמ' 82–83. קמין הציעה שרש"י למד את שיטת הפירוש בשני מישורים מאורגינס, ראו ש' קמין, 'פירוש רש"י לשיר השירים והוויכוח היהודי-נוצרי', בין יהודים לנוצרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשס"ט, עמ' 41.
- 6 על היגד זה ומוקורותיו בחז"ל ובפרשנות ראו קמין (לעיל הערה 1), עמ' 181–182; מ' כהן, 'מקור ספרדי אפשרי לתפיסת "פשוטו של מקרא" אצל רש"י', א' גרוסמן ו' יפת (עורכים), רש"י: דמותו ויצירתו, ירושלים תשס"ט, עמ' 353–379. דיון על הקדמת רש"י ראו קמין (שם), עמ' 77–86; יפת (לעיל הערה 1), עמ' 138–140; R. A. Harris, 'Rashi's Introductions to His Biblical Commentaries', M. Bar-Asher, D. Rom-Shiloni, E. Tov, and N. Wazana (eds.), *Shai Le-Sara Japhet: Studies in the Bible, Its Exegesis and Its Language*, Jerusalem 2007, pp. 224–227; M. A. Signer, 'God's Love for Israel: Apologetic and Hermeneutical Strategies in Twelfth-Century Biblical Exegesis', M. A. Signer and J. Van Engen (eds.), *Jews and Christians in Twelfth Century Europe*, Indiana 2001, pp. 131–132.
- 7 על הסיבות שבגללן בחר רש"י לתאר את האישה כ'אישה צרורה אלמנות חיות', דהיינו עגונה, ראו גישות שונות אצל קמין (לעיל הערה 1), עמ' 249–250; הנ"ל (לעיל הערה 5), עמ' 25, 37; ב' אלסטר, 'אהבה אנושית וזיקתה לאהבה רוחנית בפרשנות היהודית לשיר השירים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ו, עמ' 63–69; מ"ז כהן, 'הרהורים על חקר המונח "פשוטו של מקרא" בתחילת המאה העשרים ואחת', ש' יפת וע' ויזל (עורכים), 'ליישוב פשוטו של מקרא': אסופת מחקרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשע"א, עמ' 32–35.
- 8 הרובד האלגורי מכסה את רוב פסוקי המגילה, בעוד ברובד המילולי פירש רש"י רק חלק מהפסוקים, ראו יפת (לעיל הערה 1), עמ' 143; אלסטר (לעיל הערה 7), עמ' 147–151.
- 9 גם בחיבורו לתורה הציע ר' טוביה פירושים עצמאיים במקביל לציטוט מדרשי חז"ל (ראו בובר [לעיל הערה 2], עמ' 26; טויטו [לעיל הערה 2], עמ' 18–23), אך בזאת אין לראות פריצת דרך ומהפכה, כי כבר קדמוהו הקראים והגאונים. דעה אחרת הביע תא-שמע (לעיל הערה 2), עמ' 267, שכתב 'אין דרך למנותו בין פרשני המקרא'.

פרשנותו המילולית של ר' טוביה תודגם להלן בארבעה מישורים: פירוש מילולי רציף לקטע שלם; הצעת פירושים כפולים, דהיינו פירוש מילולי בצד פירוש אלגורי ואבחנה ברורה ביניהם; עיסוק בענייני מילונאות ולשון; שימוש באמצעים מעולמם של פרשני הפשט לצורך הכרעה בין מדרשים שונים.

1. יש לפתוח באזכור העובדה שר' טוביה, כרש"י, מצדיק את נקיטת הפירוש המילולי למגילה בדברי חז"ל 'אין מקרא יוצא מידי פשוטו' (עמ' 26). לאזכור זה אשוב להלן (בדוגמה 14).
2. הדוגמה המרשימה ביותר לפירוש מילולי נמצאת לקראת סוף החיבור. ר' טוביה אומר: 'אבא מרי ז"ל פירש כרם היה לשלמה על משל ועל מליצה', דהיינו שאביו ר' אליעזר הציע שני פירושים מקבילים למשל כרם שלמה (ח 11–14), האחד מילולי – 'על משל', והשני אלגורי – 'על מליצה'. וכך ביאור המשל:

כרם היה לשלמה בבעל המון, מקום הוא ושמו בעל המון. נתן את הכרם לנוטרים ונתנו לו בשכר אכילת הפרי אלף כסף. ובתוך הכרם היתה יושבת נערה אחת. בא בעל הכרם ליקח הנערה, אמרו לו הנוטרים כל מה שבכרם שלנו, שנאמר כרמי שלי לפני שכן התנתי. האלף לך שלמה – בשכרך, ומאתיים – ואם מעתה שינה הכרם מאתים פעמים אלף, הכל לנו והנערה שלנו. היושבת בגנים – אומר בעל הכרם נשאלה את פיה, אם רצונה להיות עמכם תהיה עמכם, ואם אין רצונה להיות עמכם אני נוטלה לעצמי. חבירים מקשיבים לקולך – לשמוע מה את חפצה, השמיעני. והיא עונה¹⁰ ברח דודי – מה אעשה כי מסרתני ביד הנוטרים ואיני יכולה לצאת¹¹ מיכאן אבל עשה¹² עצמך כבורח והסתלק במעט רגע, ודמה לך לצבי או לעופר האיילים ושוב וקחני מכאן על הרי בשמים אל ארצי ואל מולדתי. והמליצה על ישראל שנקראו כרם של שלמה [...]. (עמ' 104–105)

ר' טוביה מציע בשם אביו פירוש מילולי מקיף ומרשים לפסוקים המסיימים את שיר השירים. פירוש זה – המתייחס לרובד האהבה האנושית ונאמר ללא ספק עוד לפני שכתב רש"י את פירושו – הוא ככל הנראה הניסיון המסודר הראשון בתולדות הפרשנות היהודית לפרש פרשנות מילולית של קטע שלם משיר השירים.¹³

להלן יוצגו ביאורים מילוליים נוספים ששילב ר' טוביה בין הקטעים המדרשיים. דרכו של ר' טוביה היא לבאר ביאור מילולי ולאחריו להציע ביאור אלגורי, כאשר בין שני הביאורים מפסיקה בצורה קבועה המילה 'פירושו'.¹⁴

10 ואם שנה גונק. נוסף בשוליים: והיא עונה ג. ואם שבה פ.

11 כך לפי כל כתבי־היד. ג לבאת.

12 עושה א. אעשה גונק.

13 בסוף המאמר אדון בהיקף השפעתו של ר' אליעזר על פירושי בנו.

14 לא מצאתי שימוש מעין זה למילה 'פירושו' בחיבור לקח טוב על התורה. בדיקתי העלתה שהפסוקים

3. על המילים 'שִׁקְנִי מְנַשִּׁיקוֹת פִּיהוּ' (א 2) כתב ר' טוביה 'ולשון ישקני' משמע לשון נשיקה ממש. ומרוב אהבת הקב"ה לישראל זכר בנשיקה הזו פיהו לפי שדרך מלכי מזרח מלכי דרום¹⁵ להיות נושקים על היד אבל כאן מנשיקות פיהו. ופירושו על התורה שלמדני דעת [...] (עמ' 11). ר' טוביה פותח בביאור מילולי של הנשיקה – כמשמעה, ורק לאחר מכן מציג את הביאור האלגורי שלפיו רומזת הנשיקה לתורה.¹⁷

4. בהמשך הציע ר' טוביה את ביאורו של אביו: 'אבא מרי ז"ל פיר' ישקני יטהרני מלשון כמשק גבים,¹⁸ וכן בתלמוד אמרו רז"ל משיקין את המים בכלי אבן לטהרם. ופירושו גם על התורה שמטהרת את לומדיה מכל אשמה ועון' (עמ' 12). אביו של ר' טוביה מציע ש'שקני' במישור המילולי מקביל לטהרה, ומוכיח את הצעתו מפסוק בישעיהו (לג 4) ומהתלמוד (בבלי, ביצה יז ע"ב). זהו ביאור מילולי-לשוני ללא משמעות הקשרית. לאחר מכן מוצג הביאור האלגורי המתאים למשמעות זו.

5. על המילים 'שָׁמֶן תוֹרֵךְ שָׁמֶךְ' (א 3) כתב ר' טוביה 'אבא מרי ז"ל פירש הוא שם שמן שריחו טוב למאור,¹⁹ לפי שלא נאמ' שמן יורק, ששמן לשון זכר וגם השם לשון זכר. לכך נאמ' כי תורק הוא שם השמן [...] ופירושו של פסוק כשם שהשמן הטוב המריקין אותו מכלי אל כלי וריחו נודף, כך יצא שם הצדיקים במקום²⁰ שנשחטו על קדושת השם כגון רשב"ג [...] (עמ' 14). ר' טוביה פתח בציטוט דברי אביו, ש'תורק' הוא שם השמן, ורק לאחר מכן עבר לביאור האלגורי שלפיו 'תורק' הוא פועל והוא מהווה בסיס למדרש על הצדיקים.²¹

6. על הפסוק 'אֶשְׁכַּל הַכֶּפֶר דּוּדֵי לֵי בְּכַרְמִי עֵין-גִּדִּי' (א 14) כתב ר' טוביה

ונקרא אשכול הכופר והוא אשכול של בושם כמו כפרים עם נרדים. ופירושו איש שהכל שלו זה הקב"ה. הכופר – המכפר לי על כל עוונותי. בכרמי עין גדי – מקום יש בארץ ישראל ושמו עין גדי וכרמים שלו נאים והכתו' משבחו לפי שהיו עושין שם יין

משה"ש המצוטטים בחיבור לתורה מבוארים על ידי בשיטתיות ברובד האלגורי בלבד. איני יודע אם יש תקדים לשימוש במילה 'פירושו' אצל פרשנים קודמים לצורך הבדלה בין רובדי פרשנות שונים.

15 מלשון גמפק. ח' ו.

16 שכל מלכי מזרח ומערב מ.

17 רש"י ב'ביאור משמעו' לפסוק כתב 'לפי שיש מקומות שנושקין על גב היד ועל הכתף, אך אני מתאווה ושוקקה להיותו נוהג עמי במנהג הראשון כחתן אל כלה פה אל פה'. נראה שמקורם בשה"ש זוטא בהשוואה בין מלכי אומות העולם המנשקים על היד לבין הקב"ה: 'לפי שמצינו מלכי מזרח ומערב נושקים על היד, אבל להודיע חתן של ישראל שאין נשיקותיו אלא על פה' (שה"ש זוטא ד ע"ב). לא מצאתי במדרשים פירוש מילולי המוצג כחלופה לפירוש האלגורי.

18 ייתכן שמקורו בשה"ש"ר כאן 'יטהרני כאדם שהוא משיק שני גבין זה אל זה והוא מדביקן, כמה דתימא כמשק גבים שוקק בו'.

19 מאד א.

20 בזמן מנפ.

21 ניסוח דומה בשה"ש זוטא 'כשמן שמריקים אותו מכלי אל כלי וריחו הולך ומראהו נאה, כך דברי תורה' (שה"ש זוטא ה ע"א), אם כי הנמשל שונה – לא הצדיקים אלא התורה.

בטהרה לנסכים ולקרבת. ופירושו לאחר שכפר השם לישראל על מעשה העגל הזהירם על הקרבנות ועל הנסכים כדי לזכותם (עמ' 30).

את הצירוף 'אֶשְׁכֹּל הַכֶּפֶר' מבאר ר' טוביה ראשית במישור המילולי כשם עצם – אשכול של בושם, לאחר מכן ברובד האלגורי מבואר 'אשכול' כרומז לקב"ה, ו'כופר' כפועל – מכפר. את אזכור עין גדי מבאר ר' טוביה בתחילה במישור המילולי כמקום משובח ונאה.²² לאחר מכן הוא מבאר ברובד האלגורי כרומז לקרבנות המכפרים על מעשה העגל.²³

7. על המילים 'רְהִיטְנוּ בְּרוּתִים' (א 17) כתב ר' טוביה 'הם ברושים מיני ארזים, וכנגד²⁴ הקורות נתנןן הרהיטם להיות בני אדם דורכין עליהם לפי שהם חזקים. ופירושה על התלמידים' (עמ' 33). ר' טוביה פותח בפירוש המילולי של המילה הקשה בְּרוּתִים, ורק לאחר מכן מציע את הפירוש האלגורי.²⁵

8. על המילים 'מְשִׁיחֵי מֶן-הַחֲלָלוֹת מִצִּיץ מֶן-הַחֲרָפִים' (ב 9) כתב ר' טוביה 'דבר הכתו' כלשון בני אדם שמשגיחין ומציצין. ופירוש השם משקיף משמי קדשו להושיע את הצדיקים' (עמ' 41). ר' טוביה פתח בביאור מילולי המתאר את בני האדם וסיים שוב בביאור האלגורי המתייחס לאל המשקיף על עולמו מלמעלה.²⁶

* * *

ר' טוביה ער לענייני מילונאות ולשון, תחומים השייכים בצורה מובהקת לפרשנות מילולית. להלן שתי דוגמאות לביאורי מילים, ושלוש דוגמאות לדיונים דקדוקיים.

9. לביאור המילה הקשה 'גָּל נְעוּל' (ד 12) מצטט ר' טוביה את פירושו המילולי של אביו: 'אבא מרי ז"ל פיר' גל נעול לשון פתח,²⁷ והוא לשון תלמוד טרוקן גלי' (עמ' 64).²⁸

22 ניסוח דומה במדרש שה"ש 'ש מקום בארץ ישראל ושמו עין גדי, ולמה [הוא מדמהו לעין גדי] בשביל שהוא משובח ועושים שם יין בטהרה לנסכים ולקרבת' (מדרש שה"ש, עמ' מג).

23 רש"י מציע כאן פירוש כפול, דומה לפירושו של ר' טוביה: 'אשכול הכופר – יש בושם ששמו כופר, כמו כפרים עם נרדים, ועשוי כעין אשכולות. בכרמי עין גדי – שם הוא מצוי [...] ודוגמא היא לכמה כפרות ומחילות שמוחל לי הקב"ה על כמה נסיונות שניסיתיו במדבר'. נראה שמקור הרובד האלגורי בתרגום. לא מצאתי במדרשים פירוש מילולי המוצג כחלופה לפירוש האלגורי.

24 וכפי גוק.

25 ברוב החומר המדרשי נדרשת המילה 'ברותים' כרמז לצדיקים. ייתכן שמקור הפירוש האלגורי שציטט ר' טוביה הוא מדרש שה"ש, ד"א קורות בתינו ארזים אלו הסופרים, רהיטנו ברותים אלו התינוקות (שם, עמ' מז).

26 ייתכן שבביאור המילולי התמודד ר' טוביה גם עם בעיית הגשמת האל, וזאת בגלל הלשון 'דבר הכתוב בלשון בני אדם'. ראו גם פירושו 'ראשו כתם פז – דבר הכתוב בדברים הנשמעים לאוזן' (עמ' 74). על ההימנעות מהגשמה בחיבורו לתורה ראו בובר (לעיל הערה 2), עמ' 33.

27 שער אמ.

28 רש"י מציע כאן פירוש זהה הן בתוכנו, הן בלשונו והן בהפניה לסיוע מבבלי, ברכות (כה ע"א): 'ויש לפירושו לשון שער, והוא לשון ארמי בתלמוד טרוקי גלי'.

10. על המילים 'שִׁנִּיךָ פֶּעֶדֶר הָרַחֲלִים' (ו 6) כתב ר' טוביה 'ולמעלה הוא אומר כעדר הקצובות, זה פי' לקצובות שהם רחלים על שהרחלים נקבצים במרעיתם. כן השינים מתקבצות אל המדרשות' (עמ' 82). ר' טוביה משווה בין שני פסוקים כדי לבאר את המילה הקשה בפסוק המקביל (לעיל ד 2), ורק לאחר מכן עובר לרובד האלגורי.²⁹ כאן עובר ר' טוביה ישירות מהפירוש המילולי לרובד האלגורי.

11. על המילים 'שָׁמֶן תוֹרֵךְ שָׁמֶךְ' (א 3) כתב ר' טוביה: 'שמן תורק שמך תי"ו במקום יו"ד לפי שאותיות אית"ן מתחלפות' (עמ' 14). הבעיה היא חוסר התואם התחבירי בין המילה 'שמן' בלשון זכר לבין המילה 'תורק' – פועל בלשון נקבה. הפתרון הוא חילוף אותיות אית"ן ההופך את הפועל לזכר ועוקר את השאלה משורשה.

12. במקום נוסף נעזר ר' טוביה בחילופי אותיות אית"ן. הפסוק 'מִשְׁכְּנִי אַחֲרֶיךָ נְרוּצָה' (א 4) פותח בלשון יחיד וממשיך בלשון רבים. ר' טוביה כתב 'לכך התחיל בלשון יחיד וחזר ואמר³⁰ נרוצה כלשון ארוצה, כמו נעשה אדם, אולי אוכל נכה בו, והוא מאותיות אית"ן המשמשין זה לזה' (עמ' 17).³¹

13. על הפסוק 'אֲתִי מִלְּבָנוֹן פֶּלֶא אֲתִי מִלְּבָנוֹן תְּבוֹאִי' (ד 8) כתב ר' טוביה:

ולמה נקרא בית המקדש לבנון שמלבין עונותיהן של ישראל. ואו' אתי מלבנון כלה כשיצאת מלבנון אל ארץ העמים אתי יצאת. וכשאתה באה מארצות הגוים ללבנון – מ"ם תחת ל' משמש.³² כגון לא שתם על צאן לבן פי' עם צאן לבן, על הכליות עם הכליות, וכגון שמלה שלמה. ד"א מלבנון בלבנון,³³ כמו לכלות דבר ה' בפי ירמיהו כמו מפי ירמיהו (עמ' 61).³⁴

לדעת ר' טוביה חציו הראשון של הפסוק מתאר את היציאה לגלות, וחציו השני מתאר את השיבה מהגלות. לצורך כך הוא משתמש שוב בחילוף אותיות – בין מ"ם ולמ"ד וכן מ"ם ובי"ת.³⁵ גם כאן עובר ר' טוביה ישירות מהפירוש הדקדוקי לרובד האלגורי.

29 בפירושו ל־ד 2 הציע ר' טוביה פירוש אחר למילה קצובות: 'כעדר הקצובות אלו הרחלות שהם מעוברות והרועה הקציבן מכלל כל העדרים לפי שהם מעוברות, כך השם מפריד הצדיקים מן הרשעים'.

30 נוסף: נרוצה בלשון רבים אמנפ.

31 וראו גם דבריו 'נעשה לך כמו נעשה אדם בצלמנו, והוא כמו אעשה' (עמ' 28).

32 כשיצאת מלבנון אל ארץ העמים אני יצאתי עמכם. וכשתצא מארצות הגוים לשוב ללבנון אתי תבוא. מלבנון כמו ללבנון מ"ם תחת למ"ד משמש מ (ג תוקן בין השיטין בהתאם למ).

33 כלבנון גונק.

34 ראו גם פירושו ל' הִסְבִּי עֵינֶיךָ מִנְּגִדִי' (ו 5): 'מ"ם במקום למ"ד כמו על צאן לבן עם צאן לבן, על הכליות עם הכליות וכן מלבנון ללבנון. כלומר הסבי עיניך לנגדי וחזרי בתשובה' (עמ' 81). על השימוש של לקח טוב בחילוף אותיות ראו תא-שמע (לעיל הערה 2), עמ' 283–284.

35 רש"י פירש פירוש דומה אך פתר את המצוקה הלשונית ללא שימוש באמצעים בלשניים.

העיסוק המילוני והבלשני נדיר במדרשי חז"ל,³⁶ לעומת זאת זהו אחד מהמאפיינים המרכזיים של פרשנות מילולית.³⁷ כלליו הבלשניים של ר' טוביה מתאפיינים בתמימות וראשוניות – הוא מנסח כללי חילוף גמישים ביותר בין אותיות, המאפשרים לו גמישות פרשנית מופלגת.³⁸ בלשנים ומילונאים היו עוד לפני ר' טוביה, אם נזכור לדוגמה את הגלוסרים הצרפתיים ואת מדקדקי ספרד. החידוש של ר' טוביה הוא בהתייחסות מילונאית ובלשנית לרובד הגלוי של שיר השירים.

* * *

תופעה נוספת המלמדת על מודעותו של ר' טוביה למתודות של פרשנות מילולית היא הצגת שני פירושים מדרשיים, כאשר דרכי ההכרעה להעדפת מדרש אחד על רעהו מסתמכות דווקא על הפרשנות המילולית של הפסוקים או על מתודות פשטיות. להלן שתי דוגמאות.

14. בפירושו על הפסוק 'אם לא תדעי לך היפה בנשים צאי לך בעקבי הצאן ורעי את גדיתיך על משכנות הרעים' (א 8) מציג ר' טוביה פירוש אלגורי, שלפיו מנחה רועה ק את כנסת ישראל כיצד לצלוח את שנות הגלות הקשות – על ידי הליכה בדרכי האבות ('צאי לך בעקבי הצאן') והבאת הבנים לבתי כנסיות ובתי מדרשות ('ורעי את גדיתיך על משכנות הרעים'). לאחר מכן מצטט ר' טוביה את פירושו של אביו, שאינו מבאר את הצירוף 'משכנות הרעים' כמתייחס לבתי מדרשות אלא לאבות האומה. על פירוש אביו כותב ר' טוביה: 'והוא פירוש על דרך מדרש. אבל אין³⁹ מקרא יוצא מידי פשוטו, משכנות ממש מקום ששוכנים הרועים, והם בתי כנסיות ובתי מדרשות' (עמ' 26). ר' טוביה מבאר את הצירוף 'משכנות הרעים' במובנו המילולי – 'מקום ששוכנים הרועים'. פירושו אמנם משרת את הרובד האלגורי שהוצג לפני כן, אך זאת בעזרת הדגשת המשמעות המילולית של הפסוק. האזכור של דברי חז"ל הידועים 'אין מקרא יוצא מידי פשוטו' מלמד כמובן על אבחנה בין רובדי פירוש שונים.⁴⁰

15. על הפסוק 'השבעתי אתכם בנות ירושלים אם תמצאו את דודי מה תגידו לו שחולת אהבה אני' (ה 8) הציע ר' טוביה שני פירושים אלגוריים: 'זה השבועה שישאל משביעין את הנביאים בשעת הנחמה כשיבאו לנחם את ישראל [...] זה שבועה שישאל משביעין לאומות העולם בשעה שהם מאניסים אותם לצאת מתחת כנפי השכינה'. על הפירוש השני כתב ר' טוביה 'וזהו העיקר, כי הכתוב של מטה מעיד עליו שנאמר מה דורך מדוד שככה השבעתנו' (עמ' 72).

36 ראו י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, תל אביב תשמ"ו, עמ' 108–109. חז"ל השתמשו ב'שיכול' אותיות' לצורך יצירת דרשות אטימולוגיות, ראו שם, עמ' 124–125.

37 ראו א' אלדר, 'חיבור דקדוקי קדום בנושא חילוף אותיות פנים-עברי', תרביץ נז (תשמ"ח), עמ' 483–510.

38 על הפירושים הדקדוקיים של ר' טוביה בחיבורו לתורה ראו בובר (לעיל הערה 2), עמ' 29–31.

39 ח' גונק.

40 ר' טוביה השתמש בדברי חז"ל אלו במקומות נוספים: בר' א 27, לה 8, מא 2, מט 4; שם' ב 4, כג 6, כה 8; במ' כ 29; הקדמה לקהלת. דיון בחלק מהמקורות האלו ראו טויוו (לעיל הערה 2), עמ' 18–20.

ר' טוביה מכריע כפירוש השני בעזרת רציפות וקשר בין הפסוקים.⁴¹ לדעתו הפסוק הבא מוכיח שמדובר כאן בהשבעת אומות העולם ולא בהשבעת נביאי ישראל. זהו שימוש במתודה פשטית – פירוש הפסוק בהקשרו – לצורך הכרעה בין פירושים מדרשיים שונים.⁴² אין תקדים במדרשים שעמדו מול עיני ר' טוביה לתופעה שבה הכרעה בין אפשרויות שונות מתבצעת בעזרת מתודות של פשט, ונראה שזהו חידוש של ר' טוביה עצמו.

16. נסיים את הדיון בהיגד מתודולוגי מרתק. על הפסוק 'יָפָה אֶת רַעֲיָתִי כְּתִרְצָה' (ו 4) כתב ר' טוביה 'לא למדנו שבה תרצה בכל מקום ובכל המקרא'⁴³ שכתוב מדמה כאן לתרצה, אלא למדרש הוא בא [...] 'עמ' (80). ר' טוביה מעיר שאין לו ביאור על דרך הפשט לאזכור 'תרצה' דווקא, ולכן הוא מסיק שמטרת האזכור היא לאפשר את הדרשה. היגד זה מלמד על מודעות להבדל שבין פשט ודרש. היגדים מעין זה מצויים אצל פרשני הפשט בצפון צרפת, לדוגמה דברי רשב"ם בראש פירושו לתורה ו'עיקר ההלכות והדרשות יוצאין מיתור המקראות או משינוי הלשון'.

* * *

פרשנותו המילולית של ר' טוביה הודגמה בארבעה מישורים. דומה שהנתונים שהוצגו אינם מאפשרים התעלמות מהעובדה שר' טוביה צועד צעדים ראשוניים במתודת הפרשנות המילולית לשיר השירים.

כאן המקום להדגיש שלדעת ר' טוביה יש לפרש את שיר השירים כאלגוריה. הפירוש במישור המילולי אינו בעל ערך עצמי, אלא אמצעי הכרחי כדי לחתור ולגלות באמצעותו את המשמעות האלגורית. לפיכך, הפירוש המילולי של לקח טוב אינו 'פשט', ואין למצוא בפירושו של ר' טוביה (וגם לא בפירושו של רש"י) הצעה ששיר השירים עוסק בגבר ובאישה. שיר השירים אמנם מציג ברובד המילולי גבר ואישה, אבל זו איננה משמעותו של הטקסט. ר' טוביה ורש"י מציגים פרשנות מילולית שתוביל לפרשנות האלגורית, שהיא משמעותו היחידה של הכתוב.⁴⁴

41 יצוין שגם רש"י מציע לבאר את הרובד האלגורי של המגילה בדרך של רציפות כרונולוגית ועניינית.

42 בהמשך משתדל ר' טוביה ליישב גם את הפירוש הראשון עם ההקשר: 'ולענין הפירוש שלמעלה כנגד הנביאים – זו תשובתם לישראל מה דורך מדוד שככה השבעתנו כלומר [...]'.
43 לא מצינו מקום ששמו תרצה בכל המקרא מ (ג תוקן בין השיטין בהתאם למ).

44 פרשנים מאוחרים יותר בצפון צרפת יציעו הצעות פרשניות נועזות, שלפיהן שיר השירים אכן עוסק ביחסי גבר ואישה. ראו ש' יפת, 'פירוש אנונימי לשיר השירים בכתב יד פראג (חומש איגר): מבוא ומהדורה ביקורתית', ליישב פשוטו של מקרא (לעיל הערה 7), עמ' 206–247.

מקורות ההשפעה האפשריים על ר' טוביה

האם פרשנותו המילולית החדשנית של ר' טוביה מיוסדת על מקורות קודמים המוכרים לו? ראשית יש לזכור שר' טוביה מלקט ממדרשי חז"ל למגילה, ומקובל להניח שבבסיס מדרשי חז"ל עומדת תשתית של פרשנות מילולית. החוקרים אמנם מצאו פה ושם בספרות חז"ל פירוש מילולי לפסוק בודד במגילה.⁴⁵ ברם הממצאים הללו מפורזים ובודדים, וקשה להניח שהם ההשראה לפרשנות המילולית של ר' טוביה.

הפיוטים הארץ-ישראליים מצטטים רבות את שיר השירים, בעיקר בקדושתאות לפסח ובקדושתאות לחתן וכלה. אך הם דורשים את פסוקים ברובד האלגורי וכמעט שאינם מתייחסים לרובד המילולי, ולכן גם הם אינם יכולים להיות מקור לפרשנות מילולית למגילה.⁴⁶

גם הפרשנות הקראית הקדומה למגילה התבססה על תשתית מילולית. הפירושים הקראיים של שלמון בן ירוחם ויפת בן עלי שנכתבו בערבית הם פירושים אלגוריים,⁴⁷ אך מבין השיטין מבצבצת גם קריאה מילולית. לדוגמה אביא את דברי יפת על שיר השירים ב 6: 'פשוטו של מקרא שהספר נבנה בצורת שיר על איש ואישה אשר היו מתחברים תחת שמיכה אחת והוא מחבק את כלתו בימינו ובשמאלו. ועל דרך הרמז [...]'.⁴⁸ אמנם ספק אם ר' טוביה ידע ערבית, אך לדעתי יש מקום לבדוק את השפעת הפרשנות הקראית לשיר השירים על ר' טוביה, וייתכן שהיא אחת ממקורות השראתו.

אך ייתכן שאין צורך לנדוד הרחק – עד לפירושי הקראים הירושלמים – כדי למצוא את מקורות השראתו של ר' טוביה. הוזכר לעיל שכבר בפירושו לתורה הציע ר' טוביה פירושי

45 ת' קדרי, 'למלאכת העריכה במדרש שיר השירים רבה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד, עמ' 385; ש' נאה, 'טובים דודיך מיין: מבט חדש על משנת עבודה זרה ב, ה', מ' בר אשר, י' לוינסון וב' ליפשיץ (עורכים), מחקרים בתלמוד ובמדרש: ספר זיכרון לתרצה ליפשיץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 414 הערה 8; אלסטר (לעיל הערה 7), עמ' 8–10. ראו גם ת' קדרי, 'לשאלת קהל היעד של ספרות המדרש: על רובדי פרשנות ושאלות עריכה', נ' אילן, כ' הורוביץ וק' קפלן (עורכים), דורש טוב לעמו: הדרשן, הדרשה וספרות הדרוש בתרבות היהודית, ירושלים תשע"ב, עמ' 37–41; T. Kadari, 'Rabbinic and Christian Models of Interaction on the Song of Songs', M. Poorthuis, J. Schwartz, and J. Turner (eds.), *Interaction Between Judaism and Christianity in History, Religion, Art and Literature* (Jewish and Christian Perspectives 17), Boston, MA 2009, pp. 74–77.

46 על פי שיחה בעל-פה עם ד"ר עדן הכהן, שהתקיימה ב-4.11.2012.

47 ראו ד' פרנק, 'וקול התור נשמע בארצנו': פירושי הקראים שלמון בן ירוחם ויפת בן עלי לשיר השירים, הרצאות אורח של מרכז אינגבורג רנרט ללימודי ירושלים, ז' (תשס"א).

48 התרגום לעברית נלקח מתוך פרנק, שם, עמ' 14. למקור בערבית ראו J. Alobaidi, *The Commentary of Yefet ben Eli* (Old Jewish Commentaries on the Song of Songs 1), Bern 2010, p. 49. על הזיקה בין הקהילות הקראית והיהודית בביוגנטיון ראו ר' מרדלר, 'הפירוש הדקדוקי לתנ"ך: לתולדותיה של סוגה ספרותית', ש' יפת וע' ויזל (עורכים), 'ליישב פשוטו של מקרא': אסופת מחקרים בפרשנות המקרא, ירושלים תשע"א, עמ' 90 והערות 64–65.

פשוט עצמאיים,⁴⁹ ומתברר שאין הוא הפרשן הראשון באזור יוון ודרום איטליה המציע פירושים חלופיים למדרשי חז"ל. בכתב־יד מהגניזה שפרסם דה־לאנג,⁵⁰ המתוארכים למאות י' ו"א, נמצאו פירושים מביזנטיון על ספרי בראשית, שמות, יהושע, מלכים, יחזקאל וחלק מתרי עשר.⁵¹ אפשר למצוא בהם פירושי פשוט קיצוניים למקרא, ונראה שבביזנטיון התקיימה אסכולה פרשנית שעסקה בפירוש הכתובים על דרך הפשוט.⁵² הפרשנים הביזנטיים שכתבו פירושים מעניינים אלו נשארו אנונימיים ברובם (פרט למחבר הפירוש ליחזקאל, הנקרא ככל הנראה 'רעואל').⁵³ סמיכות המקום והזמן בין פירושי ביזנטיון לבין ר' טוביה עודדה את החוקרים למצוא זיקות וקשרים בין הפירושים הביזנטיים לבין פירושי ר' טוביה לתורה, הן בענייני תוכן הן בענייני סגנון.⁵⁴

והנה, המקור המצוטט ביותר בחיבורו של ר' טוביה לשיר השירים הוא אביו – ר' אליעזר. ר' אליעזר בנו של ר' יהודה בן ר' אליעזר הגדול מוכר כאחד מגדולי התורה של זמנו ונזכר ככל הנראה ב'מגילת ביצאנץ' המשיחית שנמצאה בגניזה.⁵⁴ פירושי ר' אליעזר מצוטטים לאורך

49 ראו לעיל הערה 9.

50 R. de Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*, Tübingen 1996, pp. 85–294. פירושים אלו זכו בשנים האחרונות להתייחסות מחקרית לא מעטה, ועדיין לא מוצה הדין בכל היבטיהם. ההנחה המקובלת היא שהפירושים לספר מלכים ולספרי בראשית–יהושע הם קראיים, והפירושים לבראשית–שמות וליחזקאל–תרי עשר הם רבניים. ראו R. C. Steiner, 'Byzantine Biblical Commentaries from the Genizah: Rabbanite vs. Karaite' יפת (לעיל הערה 6), עמ' 243–262.

51 כבר שטיינר הצביע על 'אסכולת פרשנות מקרא ביזנטית', והציע שהיא הקישור החסר בין הפרשנות הארץ־ישראלית ובין פרשנות ימה"ב של אשכנז וצרפת. ראו R. C. Steiner, 'Textual and Exegetical Notes to Nicholas de Lange, *Greek Jewish Texts from the Cairo Genizah*', *JQR* 84 (1998), p. 156. על פרשנות ביזנטיון כחוליה החסרה בתולדות הפרשנות ראו גם J. Niehoff, 'Byzantinische Lebenswelt und rabbinische Hermeneutik: Die griechischen Panagiotidis, *Juden in der Kairoer Genizah*', *Byzantion* 74 (2004), pp. 107–109. לאחרונה פרסם ברין ספר מקיף על הפרשנים הביזנטיים ושיטתם הפרשנית, ובין השאר הציע להתייחס לפרשנות הקובץ כמבשרת את תחילתה של 'אסכולת פרשנות ביזנטית' שתכלול, פרט לפרשני הקובץ, גם את ר' טוביה בן אליעזר, ר' מיוחס, ר' ישעיה דטראני ור' שמואל מרושינא. ראו ג' ברין, רעואל וחבריו: פרשנים יהודיים מביזנטיון מסביבות המאה העשירית לספירה, תל אביב תשע"ב, עמ' 449–463. ביקורת על הספר ראו י' יעקבס, 'על רעואל וחבריו', בית מקרא נח (תשע"ג), עמ' 167–180.

52 'חזק רעואל עבד[ה'] בסוף הפירוש ליחזקאל, ראו דה לאנג' (לעיל הערה 50), עמ' 235 שורה 143; והשלמת שטיינר (לעיל הערה 51), עמ' 165. שטיינר הציע שהמחבר של הפירוש למל"א הוא הקראי טוביה בן משה, ראו שטיינר (לעיל הערה 50), עמ' 255–257.

53 כבר דה לאנג קבע שיש נקודות דמיון לר' טוביה, ראו דה לאנג' (לעיל הערה 50), עמ' 85. בהערותיו למהדורתו הוא הדגים לעתים נקודות דמיון אלו. ראו עוד תא־שמע (לעיל הערה 2), עמ' 283; ג' ברין, 'הסדרן והמסדר', לשוננו ס"ו (תשס"ד), עמ' 291–295; וראו ברין (לעיל הערה 51), במפתח ערך 'לקח טוב', הקבלות נוספות.

54 ראו א"ו אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 177. על ר' אליעזר ראו תא־שמע (לעיל הערה 2) עמ' 260–261 והערות 7–8.

החיבור אחת עשרה פעמים,⁵⁵ מתוכן ארבע פעמים מצוטט ר' אליעזר כמפרש את הרובד המילולי של הפסוקים. הדוגמה המרשימה מכולן – פירוש מילולי למשל כרם שלמה (ח 11–14) – פורטה לעיל בדוגמה 1. הוזכרו גם פירושיו על 'ישקני מנשקיות פיהו' (א 2, לעיל דוגמה 3); 'שמן תורק שמן' (א 3, לעיל דוגמה 5); 'גל נעול' (ד 12, לעיל דוגמה 9). ר' אליעזר הוא אפוא הפרשן הקדום ביותר הידוע לנו המפרש את פסוקי שיר השירים פירוש מילולי, ולפיכך יש להקדים את ראשית היווצרותה של הפרשנות המילולית בעברית למגילה לאמצע מאה י"א. ייתכן מאד שר' אליעזר, אביו של ר' טוביה, השתייך לאסכולת הפרשנים הביזנטיים האנונימיים שהציעו פירושים מילוליים למקרא, ור' טוביה למד ממנו את דרך הפירוש הזו ויישם אותה בפירושו לשיר השירים.

למכלול הזיקות שנוכרו במחקר בין הפירושים הביזנטיים לבין פירושי ר' טוביה אוסיף שתי נקודות חשובות שעד עתה לא זכו להתייחסות במחקר. ראשית יש לציין את הדמיון המפתיע בין הפירוש הביזנטי לבראשית-שמות, המשלב פירושי פשט קיצוניים בצד פירושים מדרשיים גמורים, לבין ר' טוביה, המשלב אף הוא בחיבוריו לתורה ולשיר השירים פירושים מילוליים בצד פירושים מדרשיים (אם כי במיגון שונה לחלוטין). עובדה זו עשויה לחזק את הקשר בין אסכולת ביזנטיון לבין ר' טוביה.⁵⁶

לנקודה השנייה חשיבות מיוחדת לנושא היחס בין הפשט והדרש בפרשנות הביזנטית: בראש הפירוש למשל כרם שלמה כתב ר' טוביה 'אבא מרי ו"ל פירש כרם היה לשלמה על משל ועל מליצה'. המילה 'מליצה' נמצאת בפירוש הביזנטי ליחזקאל-תרי עשר פעמיים בסגנון 'זה המשל אבל המליצה [...]'.⁵⁷ שטיינר ביאר שפירוש המילה 'מליצה' כאן הוא פתרונו של משל שאינו קל להבנה וקוק לפירוש.⁵⁸ הניגוד בין ה'משל' לבין ה'מליצה', וכן ה'מליצה' במשמעות מיוחדת זו, מצויים אפוא הן במגילה הביזנטית הן אצל ר' טוביה, ונראה שאלו החיבורים הקדומים ביותר המשתמשים במילה 'מליצה' במשמעות זו.

ברצוני לשוב ולהדגיש שרוב יצירתם של ר' אליעזר ושל ר' טוביה היא יצירה מדרשית, אך

55 עמ' 10, 12, 14, 26 (פעמיים), 29, 59, 64, 90, 92, 104. ר' טוביה מצטט את אביו גם בחיבורו לתורה, ראו בובר (לעיל הערה 2), עמ' 15, אך בכל המקרים האלו פירושו ה'ם בדרך הדרש.

56 על דרכו של ר' טוביה בשילוב שתי דרכי הפרשנות ראו בובר (לעיל הערה 2), עמ' 26; טויטו (לעיל הערה 2), עמ' 18–23.

57 דה לאנג' (לעיל הערה 50), עמ' 185–187 שורות 183–184, עמ' 189 שורה 204. מקורם בפסוק 'להבין משל ומליצה דברי חכמים וחידתם' (מש' א 6).

58 ר"ש שטיינר, 'בחינות לשון בפירוש ליחזקאל ולתרי-עשר שבמגילות העבריות מביזנטיון', לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 43–47. שטיינר סקר את המשתמשים ב'מליצה', אך לא הזכיר את לקח טוב. ראו גם ברין (לעיל הערה 51) עמ' 192–195, גם הוא לא הזכיר את לקח טוב. על שימוש ב'מליצה' במונח ההפוך (=משל) אצל רש"י, רד"ק, רמב"ן ור' מנחם בן שמעון ראו מ' כהן, 'רד"ק מול רמב"ן עורמב"ם: גישה חדשה ל"דרך משל" במקרא', דברי הקונגרס העולמי השנים-עשר למדעי היהדות, חטיבה א: המקרא ועולמו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 38–39; ת' דוידוביץ, 'המשל בנבואת יחזקאל: ייעודו ופיעותו בפרשנות ר' מנחם בן שמעון', בקורת ופרשנות 39 (תשס"ז), עמ' 179.

הם משכילים לשלב גם פירושים מילוליים בתוך יצירתם. לדאבוני לא מצאתי שום התייחסות לשיר השירים בפירושים הביזנטיים שפורסמו על ידי דה־לאנג, ואין לדעת אם קדמו לר' אליעזר ולבנו פרשנים נוספים שפירשו את הרובד המילולי של שיר השירים.⁵⁹ גם אם יתברר שר' טוביה ואביו היו חלוצים בתחום הפרשנות המילולית לשיר השירים, אפשר בהחלט לראותם כחוליה בשלשלת פרשנות פשט למקרא, שהחלה כבר בימי הפרשנים הקודמים באזור ביזנטיון.

ר' טוביה ורש"י – זיקה הדדית?

השוואה שיטתית בין פירושי ר' טוביה ורש"י לשיר השירים מעלה נקודות דמיון רבות בין החיבורים. ברובד המילולי הצבעתי על אזכור דברי חז"ל 'אין מקרא יוצא מידי פשוטו' והצעת רובד פרשנות מילולי לחלק מפסוקי המגילה. מלבד ההקבלות הכלליות הצבעתי במהלך המאמר על נקודות דמיון ספציפיות בין החיבורים.⁶⁰ להלן שתי דוגמאות בולטות:

ר' טוביה	רש"י
א 14 ונקרא אשכול הכופר והוא אשכול של בושם	יש בושם ששמו כופר, כמו כפרים עם נרדים, ועשוי כעין אשכולות
ד 12 אבא מרי ז"ל פיר' גל נעול לשון פתח, והוא לשון ארמי	ויש לפרשו לשון שער, והוא לשון ארמי בתלמוד טרוקו גלי ⁶¹

גם במישור האלגורי ניתן לראות זיקה בין הפירושים. באופן כללי ניתן להצביע על כינוי הרובד האלגורי במילה 'דוגמא'; זיהוי שלמה המלך עם הרואה את העתיד לקרות לישראל וכתובת המגילה על בסיס ראייה זו; הצעת פירוש אלגורי שיטתי ומסודר למגילה.⁶² ברובד זה מרובות יותר נקודות הדמיון הספציפיות בין שני החיבורים, ברם ברוב המקרים אפשר לתלות את הדמיון במקורות משותפים שהיו מול עיני שניהם. במקרה אחד מציעים שני הפרשנים אותו פירוש אלגורי, שלא מצאתי לו שום מקור קדום יותר:

ר' טוביה	רש"י
ז 4 שני שדיך – הם המלך המשיח וכהן צדק	שני שדיך – שני הלוחות. דבר אחר מלך [...]
זה מקבל מלכות וזה מקבל כהונה	וכהן גדול

59 בקבצים שפרסם דה־לאנג יש התייחסות אחת בלבד לשיר השירים (עמ' 161) כך שאי אפשר להשוותם לפירושי ר' טוביה למגילה.

60 לעיל הערות 17, 23, 28, 35.

61 כאן מצביע ר' טוביה בפירוש על מקורו – אביו ר' אליעזר, ומכאן אולי ראייה שלא ראה את פירוש רש"י.

62 להשוואת הרובד האלגורי בפרשנותם של ר' טוביה ורש"י ראו מאמרי (לעיל הערה 4).

הדימוי 'שני שדיך' מופיע בשיר השירים פעמיים (ד 5, ז 4). המדרשים מתייחסים לאזכור הראשון בלבד ופותרים אותו כדימוי למשה ולאהרן. לא מצאתי שום מדרש שממשיל את 'שני שדיך' ל'מלך וכהן'.⁶³ ר' טוביה לא הציע התפתחות כרונולוגית במגילה וביאר את שני הפסוקים כעוסקים במלך וכהן צדק.⁶⁴ רש"י בפירושו ליד 5 פירש בעקבות המדרש שמדובר במשה ואהרן, אך בפירושו לז 4 פירש שמדובר במלך וכהן גדול. הסיבה לכך נעוצה בהתקדמות הכרונולוגית של המגילה: לפי רש"י פרק ד עוסק בימי המשכן אך פרק ז עוסק כבר בגלות השנייה, ולכן אין אפשרות לפתור את הפסוק על משה ואהרן.

נקודות הדמיון שהוצגו מעלות את השאלה אם הייתה היכרות הדדית בין החכמים, השייכים לאזורים גאוגרפיים שונים – יוון וצפון צרפת.⁶⁵ ספק אם אפשר לבנות על הזיקות שהוצגו למעלה היכרות מקיפה וכוללת של המחברים איש את יצירתו של רעהו. אם לא הכירו זה את זה יש להניח שבו־זמן אך בצורה עצמאית התעוררו שני הפרשנים להצעת שיטת פירוש חדשה ומקורית לשיר השירים – הן במישור המילולי הן במישור האלגורי. הנחה זו אפשרית, אך לא פשוטה כלל.

האם תיתכן מבחינה כרונולוגית היכרות בין הפרשנים? לגבי הזיקה שבין פירושיהם לתורה הוצעו במחקר דעות שונות. יש הטוענים שלא הייתה היכרות הדדית בין הפרשנים, ויש הטוענים שהם הכירו איש את פירושו של רעהו.⁶⁶ ר' טוביה סיים את חיבורו על התורה ככל הנראה באמצע

63 ייתכן כמובן שמול עיני הפרשנים עמד מקור מדרשי שלא הגיע לידינו. יש דמיון־מה לתרגום הארמי שתרגם 'תרין פריקין דעתידין למפרקין משיח בר דוד ומשיח בר אפרים דמין למשה ולאהרן בני יוכבד'. כמו כן יש דמיון־מה ליוצר ליום טוב ראשון של פסח 'שיר השירים אורח וְשִׁמְחָה לְמִטְיָבִים, שבו פייט ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי 'שני שדיך צמח ותשבי אותך כהבחין יגל שניהם מלכי עמים להבחין'. פיוט זה נמצא בכ"י שטרסבורג, הספרייה הלאומית, 4077/81–(145/21) 85, וד"ר עדן הכהן מתעתד להוציאו לאור בקרוב. תודתי לד"ר הכהן ששיתף אותי בממצא זה. על הפייט הארץ־ישראלי בן מאה'א ראו ע' הכהן, 'קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד. הדמיון הלשוני לתרגום ולפיוט קלוש, ואילו הדמיון הלשוני בין רש"י ור' טוביה בולט, ולכן לדעתי אין בסיס להנחה שזוהו מקור משותף שרש"י ור' טוביה ראוהו כל אחד בנפרד. עם זאת ייתכן מאד שיש כאן הד למסורת ארץ־ישראלית המזהה את פנחס עם אליהו ועם כוהן צדק שלעתידי לבוא, מסורת המגיעה לר' טוביה בביונסיון, וממנו מגיעה לרש"י בצרפת.

64 בפירושו ליד 5 כתב 'אלו מלך המשיח וכהן צדק העתידים להושיע את ישראל בדרך שעשו משה ואהרן ויצר בהמשך אנלוגיה מורכבת בין משה ואהרן לבין המלך המשיח וכהן הצדק. הצירוף הלא שכיח 'כהן צדק' נמצא באבות דר' נתן נוסח א (מהדורת ש"ז שכטר, ניו יורק תשכ"ז, ג ע"ב) וכן בבבלי, סוכה נב ע"ב, ובכמה מדרשים נוספים. הצירוף מזכיר מאד את 'מורה הצדק', המוכר בעיקר ממגילות מדבר יהודה, אם כי הוא מופיע גם במקומות אחרים.

65 לרשימת קריטריונים להשוואה בין פרשנים בימה"ב ראו י' יעקבס, 'האם הכיר רמב"ן את פירוש רשב"ם לתורה?', מדעי היהדות 46 (תשס"ט), עמ' 86–90.

66 לדעת טויטו המקומות שבהם נמצא בפירוש רש"י עקבות ללקח טוב אינם מקוריים לרש"י אלא תוספות מאוחרות, ורש"י לא הכיר את לקח טוב על התורה. ראו א' טויטו, 'עקבות של לקח טוב בפירוש רש"י לתורה', עלי ספר טו (תשמ"ט), עמ' 37–44. תא"ש מע סבור שרש"י ור' טוביה ראו איש

שנות התשעים של מאה י"א,⁶⁷ וחיבורו זכה לתפוצה מצומצמת יחסית.⁶⁸ רש"י סיים את פירושו לתורה ככל הנראה באותה תקופה,⁶⁹ ופירושו זכה לתפוצה מהירה בקהילות ישראל.⁷⁰ לפיכך יש לקבל את ההנחה שאם נחשפו השניים איש לפירושו של רעהו היה הדבר רק לאחר שסיימו את חיבוריהם על התורה.

גם לגבי הפירוש לשיר השירים קשה להכריע חד־משמעית בשאלה זו. ר' טוביה מזכיר בחיבורו את גזרות תתנ"ו: 'לפי שרואין ייחודן של צדיקים שנהרגין על קדושת שמך חזרין על כרחן ונותנין הודייה לשמך הגדול, כדרך שנעשה בימינו בקהילות אשכנז בשנת תתנ"ו כשנתנו יד בני שעיר לעלות על ארץ הצבי ושלחו⁷¹ ידיהם בקהילות ונשחטו על קדושת השם' (עמ' 15). אם נניח שאזכור זה אינו תוספת מאוחרת שהוסיף ר' טוביה לאחר סיום כתיבת פירושו, מתברר שחיבורו נכתב לקראת סוף מאה י"א (אולי לאחר שסיים לכתוב את חיבורו לתורה). מסתבר שרש"י (שנפטר בשנת 1105) כתב את פירושו לחמש מגילות ממש בסוף ימיו,⁷² ואם כן יש טווח שנים קצר מאד שבו עשוי היה רש"י להיחשף לפירושו של ר' טוביה.

עם זאת, גם אם לא נחשף רש"י ישירות לפירושו של ר' טוביה, יש לחזור ולהדגיש את

את פירושי רעהו לאחר שסיימו את חיבוריהם, ושילבו בהוספות מאוחרות איש את פירושי רעהו. ראו תא־שמע (לעיל הערה 2), עמ' 179–180, 266–267 והערה 25. על השווה והשונה בפירושי השניים לתורה ראו ע' טויטו (לעיל הערה 2), עמ' 99–106.

67 לדעת בובר הוציא ר' טוביה את החיבור לתורה בשנת 1097, ולאחר הגהות ותיקונים הוציאו שוב בשנת 1107. ראו בובר (לעיל הערה 2), עמ' 25. ראו גם תא־שמע (לעיל הערה 2) עמ' 263. לדעת כהנא נתחבר המדרש לספר במדבר כבר בשנת 1094, ראו מ' כהנא, 'אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב, עמ' 98 והערה 13.

68 על היכרותו המצומצמת של רשב"ם עם חיבורו של ר' טוביה על התורה ראו י' יעקבס, 'לביור היקף היכרותו של רשב"ם עם מדרש לקח טוב', א' ריינר ואחרים (עורכים), תא־שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא־שמע, אלון שבות תשע"ב, עמ' 475–499. לקח טוב לא היה מוכר לחכמי ספרד הקדומים, ראו בובר (לעיל הערה 2), עמ' 58–59. רמב"ן זכה להכירו רק בהגיעו לארץ ישראל, ראו י' יעקבס, 'ספרים חדשים שהתגלו לרמב"ן בהגיעו לארץ ישראל', JSIJ 11 (2012), עמ' 1–14.

69 לדעת גלס סיים רש"י את פירושו למקרא באמצע שנות התשעים של המאה הי"א. ראו ב' גלס, פשט ודרש בפרשנותו של רש"י, ירושלים תשנ"ב, עמ' 146–148.

70 י"ש פנקובר, 'תהליך הקנוניזציה של פירוש רש"י לתורה', ח' קרייסל (עורך), לימוד ודעת במחשבה היהודית, באר שבע תשס"ו, עמ' 123–146.

71 ופשט אנפ.

72 הדעה המקובלת היא שרש"י חיבר ראשית את הפירוש לתורה, לאחר מכן את הספרים ההיסטוריים, את הנביאים, ולבסוף את הכתובים. ראו ש"א פוננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ורשה תרע"ג, עמ' XIV; גלס (לעיל הערה 69), עמ' 144–145. כאמור (לעיל הערה 69), גלס טוען שהפירוש למקרא כולו הסתיים באמצע שנות התשעים של מאה י"א. ברם ראיותיו מתייחסות לפירוש על התורה והנביאים. לדעתי סביר להניח שאת הפירוש לכתובים, כולל לחמש מגילות, כתב רש"י ממש בשנותיו האחרונות, לאחר שסיים את פירושו לתורה ולנביאים. כידוע, רש"י לא סיים את כתיבת הפירוש לאיוב, וכן לא כתב פירוש לדברי הימים, עזרא ונחמיה.

שנאמר לעיל, שר' טוביה מהווה חוליה בשרשרת של פרשנים ביונטיים שקדמו לו, ויש סבירות גבוהה שרש"י נחשף לפעולתם הפרשנית. לדברי אלבוים 'דברי פירוש למקראות [...] הליכתם קלה הייתה. הם ליוו הולכי דרכים בנדודיהם, וקל וחומר בעולם שהאורליות משמשת בו כלי ביטוי לא פחות מכתובה, ואולי אף יותר'.⁷³ תא"ש מע ייחד מאמרים אחדים לבדיקת מערכת הקשרים בין המרכז הביזנטי והמרכז האשכנזי במאות י"א–י"ד, והסיק שהקשרים היו מסועפים והמרחק הגאוגרפי הגדול לא מנע העברת מסורות וספרים בין המרכזים.⁷⁴ העובדה שפירושי פשט למקרא נפוצים בביזנטיון כבר במאה י' מאפשרת לשמועות או לציטוטים עקיפים על אודות פירושים אלו להגיע לאוזניו של רש"י. שטיינר אף הציע שר' שמעיה תלמידו של רש"י, שידע יוונית והכיר את מנהגי בני רומי ואת ערכי המטבעות בביזנטיון, הוא החוליה המקשרת בין חכמי ביזנטיון לבין רש"י.⁷⁵ יש להניח אפוא שלידיעתו של רש"י הגיעו שמועות או ציטוטים עקיפים על אודות פירושים מילוליים לשיר השירים המתהלכים בביזנטיון, והם היו בין הגורמים החשובים שהשפיעו עליו להציע פירוש מילולי לשיר השירים.

להנחה זו חשיבות רבה להבנת הגורמים לפריחת הפשט בתקופתו של רש"י. החוקרים עסקו רבות בשאלה זו והציעו הצעות שונות לפתרונה.⁷⁶ לפני שנים אחדות הצביע תא"ש מע על מאפיינים משותפים רבים המקשרים בין הפרשנות הביזנטית למקרא לבין פירושי רש"י לתורה, והציע שפירושי רש"י היו תגובה מתפלמסת לאסכולה הביזנטית המייצגת פשט מצומצם

73 י' אלבוים, 'ילקוט "שכל טוב": דרש, פשט וסוגיית ה"סדרן"', מ' בר אשר, ס' הופקינס, ש' סטרומזה וב' קיאזה (עורכים), דבר דבור על אופניו: מחקרים בפרשנות המקרא והקוראן בימי הביניים מוגשים לחגי בן שמאי, ירושלים תשס"ז, עמ' 81.

74 י"מ תא"ש מע, 'פירוש אשכנזי-צרפתי קדום בכתב יד למדרשי בראשית רבה, ויקרא רבה, מכילתא וספרי', כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 96–114; הנ"ל, 'הקשרים התרבותיים בין יהודי ביזנטיון לאשכנז', שם, ג (לעיל הערה 2), עמ' 177–187; הנ"ל, 'לתולדות הספרות הרבנית ביוון במאה הי"ד', שם, עמ' 202–217. מעניין לציין שבמפנה מאות י"ב וי"ג נפתח ערוץ ייחודי בין ביזנטיון לאשכנז, ודרכו עברו ספרים כגון הירושלמי המעובד, פסיקתא רבתי, פסיקתא חדתא, מדרש ויכולו ועוד. ראו ע' גאולה, 'מדרשי אגדה אבודים הידועים מאשכנז בלבד: אבכיר, אספה ודברים וטא', עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז, עמ' 318–320.

75 R. C. Steiner, 'A Jewish Theory of Biblical Reduction from Byzantium: Its Rabbinic Roots, Its Diffusion, and Its Encounter with the Muslim Doctrine of Falsification', *JSIJ* 2 (2003), pp. 145–146; idem, 'The "Lemma Complement" in Hebrew Commentaries from Byzantium and Its Diffusion to Northern France and Germany', *JSQ* 18 (2011), pp. 377–379. על מוצאו האפשרי של ר' שמעיה מביזנטיון ראו א' גרוסמן, 'חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה', עמ' 350–352.

76 J. Kalman, 'Medieval Jewish Biblical; 471–477 עמ' גרוסמן, שם, Commentaries and the State of Parshanut Studies', *Religion Compass* 2,5 (2008), pp. 823–825.

ונוקשה.⁷⁷ מסקנותיי מסייעות להצעות של תא-שמע, אך בכיוון הפוך. אמנם ייתכן שחלק מפירושי רש"י למקרא התפלמסו בצורה סמויה עם הפירושים שהגיעו מביזנטיון. אך הדמיון הכולל בשיטת הפירוש של ר' טוביה ושל רש"י בפירושיהם לשיר השירים מלמד שאין הדבר כן בנוגע לפירושו של רש"י למגילה, שנראה כפיתוח והרחבה של הקריאה המילולית לשיר השירים שייסדו ר' טוביה ואביו ר' אליעזר.

סיכום

במאמר זה הראיתי שבשני מוקדים גאוגרפיים שונים מוצעות בו זמנית דרכי פרשנות חדשות לשיר השירים. פירושי ר' טוביה ורש"י למקרא הם חלק משלשלת פרשנות ארוכה, אך פירושיהם לשיר השירים פרצו דרך מקורית. את זכות הראשונים לפרשנות המילולית המהפכנית בעברית לשיר השירים אין להעניק כמקובל לרש"י, אלא לר' אליעזר ולבנו לר' טוביה, ובזאת הקדמנו את ראשית היווצרותה של פרשנות פשט לשיר השירים לאמצע מאה י"א. נקודות הדמיון בין חיבורו של ר' טוביה לבין פירושו של רש"י הן אזכור דברי חז"ל 'אין מקרא יוצא מידי פשוטו'; הצעת רובד פרשנות מילולי לחלק מפסוקי המגילה, ומקרים שבהם פירושי שני הפרשנים שווים זה לזה. גם ברובד האלגורי ניתן להצביע על נקודות דמיון בין הפרשנים.

אמנם יש הבדלים בין שני הפרשנים: ר' טוביה לא כתב הקדמה מתודולוגית לחיבורו, היקף פירושו המילוליים מצומצם יחסית להיקף פירושו האלגוריים, והוא לא הגיע לרמת השיטתיות של רש"י הן בפירוש המילולי הן בפירוש האלגורי. רש"י כתב הקדמה מתודולוגית לפירושו, ובה הציע את דרכו הפרשנית החדשה הן לגבי הרובד המילולי הן לגבי הרובד האלגורי. ר' טוביה ואביו ר' אליעזר הושפעו ואולי השתייכו לאסכולת פרשני הפשט של ביזנטיון, ובעניין פרשנות לשיר השירים יש להעניק להם את זכות הראשונים – הן בצעידת צעדים ראשונים של פירוש מילולי לשיר השירים, הן בהצעת ניסיון של פירוש אלגורי שיטתי למגילה. ייתכן ששמועות על פירושיהם הגיעו לאוזני רש"י, והן שגרמו לו להציע פירוש מילולי לשיר השירים.

77 י"מ תא-שמע, 'פרשנות מקרא ביזנטית ממפנה המאות הי'–הי"א', כנסת מחקרים, ג (לעיל הערה 2), עמ' 247–248. על הנחת תא-שמע חלק ברין (לעיל הערה 51), עמ' 12 הערה 12.

